

Всеукраїнський конкурс
студентських наукових робіт
з соціології

Шифр «Вікові (не)ідеали»

**Інтерпретація проявів колективістських та індивідуалістських
цінностей в міжпоколінньому вимірі**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
§1. Теоретико-методологічна основа вивчення колективістських та індивідуалістських цінностей	8
§2. Сучасні інтерпретації проявів колективістських та індивідуалістських цінностей: специфіка міжпоколіннього дискурсу ..	19
ВИСНОВКИ	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Актуальність теми:

1) практична актуальність: суспільство функціонує на основі трьох важливих сфер: політики, економіки та культури. Успішність розвитку суспільства часто пояснюють, вивчаючи політичні чи економічні аспекти. В той же час, на думку американського соціолога Р. Інглхарта, розвиток суспільства рівною мірою залежить від усіх факторів: економічного, політичного та культурного. До того ж, домінуюча в сучасній науці культурцентристська парадигма наголошує на визначальному впливі культури на умови життєдіяльності людей, що змушує переорієнтовувати наукові погляди з аналізу політичного і економічного контексту в соціокультурний, наголошуючи на пріоритетному дослідженні культурно-ментальних чинників.

Кожна національна культура є багаторівневою, включає в себе різні елементи. Проте в основі культури можна виокремити певне число найбільш фундаментальних структур, а саме – цінностей, які можуть забезпечувати як цілісність суспільства за умови, що їх розділяють більшість людей, так і виступати роз'єднуючими факторами.

У різних культурах під цінностями виступають різні переконання. До того ж, суспільство змінюється, політичні та економічні події впливають на переоцінку важливості деяких цінностей. Цікавим питанням є вивчення уявлень українців стосовно колективістських та індивідуалістських цінностей, які передбачають орієнтацію індивіда на групу чи на себе, на групові чи особисті досягнення. Ці види цінностей привертають увагу не випадково, оскільки вони мають відношення як до політичної (демократія, авторитарна держава), так і економічної (корпоративна культура, ринкова чи планова економіка) сфери, що підкреслює їх важливість для розуміння суспільства з різних позицій.

Українське суспільство має досвід радянського минулого, що суттєво вплинув на його подальший розвиток. Згадка про це не випадкова, оскільки

радянська ідеологія, тогочасна література формувала характерне уявлення про колективістські цінності як базові й необхідні в комуністичному суспільстві, до якого прагнула радянська влада, а індивідуалістські цінності заперечувала і розглядала як небажані. Пропонований поділ цінностей на позитивні колективістські та негативні індивідуалістські викликає чимало запитань, оскільки як одні, так і інші можуть мати позитивні й негативні характеристики. Зважаючи на те, що в українському суспільстві вже є покоління, народжене поза межами радянської системи, можна припустити, що для нього характерний відмінний погляд на колективістські й індивідуалістські цінності. Для того, щоб суспільство розвивалося необхідно пристосовуватись до сучасних умов, тому важливо розмежовувати колективістські й індивідуалістські цінності, відповідно оцінюючи досвід радянського минулого та пострадянського українського сучасного.

Для осмислення особливостей сучасного українського суспільства важливо зрозуміти, як різні покоління українців інтерпретують ці поняття в силу одержаного життєвого досвіду, внаслідок виховання і розвитку в контексті різних історичних подій, оскільки подібні ціннісні орієнтації можуть виступати консолідуючим чинником, а відмінні – деконсолідуючим. Вивчення цього дозволить зрозуміти, як можна ці (консолідуючі/деконсолідуючі) уявлення використовувати при прийнятті управлінських рішень на різних рівнях.

2) *теоретична актуальність*: поняття «цінність» у соціології з'являється вже у її класиків В. Томаса (W. Thomas) і Ф. Знанецкого (F. Znaniecki)[2], Е. Дюркгейма (E. Durkheim)[15], М. Вебера (M. Veber) [4], П. Сорокін (P. Sorokin) [19]. Вперше чіткий поділ культурних спільнот на колективістські та індивідуалістські провів Г. Ле Бон (G. LeBon) [10]. З категоріями «колективістські» та «індивідуалістські» цінності працювали Г. Хофстеде (G. Hofstede) [25], Г. Триандіс (G. Triandis) [26], Ф. Тромпенаарс (F. Trompenaars)[26], Ш. Шварц (Sh. Schwartz) [27]. Серед сучасних українських соціологів питанням цінностей займалися В. Магун і

М. Руднєв[12], А. Ручка [16, 17], І. Мейжис[13], В. Журавльов[6], В. Васютинський[3]. Проблематику цінностей досліджують такі інституції, як Інститут соціології Національної академії наук України, фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка та інші.

Увага науковців більшою мірою зосереджена на понятті «цінностей». На сьогодні небагато праць, особливо українських науковців, присвячені категорії «колективістських» та «індивідуалістських» цінностей. Хоча ці визначення включені в міжнародні дослідження, в яких бере участь і Україна, не вивчено їх розуміння і тлумачення серед українців. Оскільки на становлення базових цінностей впливає середовище виховання та соціалізації (засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, моралі, традицій тощо)), то можна припустити, що різні вікові групи мають відмінності в уявленнях щодо колективістських та індивідуалістських цінностей. Ці вікові групи доцільніше розглядати в межах поколінь, які передбачають спільність історичного досвіду, переживання суспільно важливих подій. Саме на цей малодосліджений аспект ми звертаємо нашу увагу, вважаючи, що це дозволить виявити подібність чи відмінність інтерпретацій колективістських та індивідуалістських цінностей різними поколіннями, а відтак – подібність чи відмінність в баченні розвитку українського суспільства.

Мета: виявлення особливостей інтерпретації проявів колективістських та індивідуалістських цінностей в міжпоколінньому вимірі.

Завдання:

- ✓ вивчити теоретичні аспекти колективістських та індивідуалістських цінностей;
- ✓ представити теоретико-методологічну основу дослідження в контексті соціокультурного підходу та концепції культурних вимірів Г. Хофстеде, на яких базуватиметься власне дослідження;

- ✓ вивчити специфіку розуміння значення колективістських та індивідуалістських міжпоколіннівими групами;
- ✓ виявити подібність чи відмінність у засвоєнні та передачі колективістських та індивідуалістських цінностей представниками різних поколінь українців.

Об'єкт дослідження

Об'єкт за критерієм загальної проблеми: колективістські та індивідуалістські цінності.

Об'єкт за критерієм носія проблеми: покоління українців, які виховувалися в рамках різних історичних подій.

Предмет: відмінності міжпоколіннівих інтерпретацій проявів колективістських та індивідуалістських цінностей.

Теоретико-методологічні засади: дослідження ґрунтується на соціокультурному підході, який дозволяє зрозуміти особливості соціокультурного простору та місце колективістських та індивідуалістських цінностей в соціокультурній реальності. Спираючись на нього, ми розглядаємо соціокультурну реальність з точки зору єдності соціальності та культури. Розгляд культури як сукупності певного набору цінностей, установок, вірувань, норм і моделей поведінки дозволяє зосередити увагу на цінностях, які можна розуміти як параметри культурного виміру суспільства. Також ми орієнтуємося на підхід Г. Хофстеде (G. Hofstede), який розглядає колективістські та індивідуалістські культури. З його теорії міжкультурних відмінностей можна виділити ознаки, що характеризують колективістські цінності (осовною характеристикою яких є домінування групових цілей над індивідуальними) та індивідуалістські цінності (осовною характеристикою яких є домінування особистих цілей над колективними).

Застосовується метод напівструктурованого інтерв'ю, який дозволяє виявити уявлення про колективістські та індивідуалістські цінності, їх тлумачення та рівень розуміння; проєктивні методики, що дають змогу опосередковано, моделюючи певні життєві ситуації й відносини, вивчати

різні особистісні установки респондента, а також методику «Хто я?» М. Куна і Т. Макпартленда, що дозволяє зіставити характеристики ідентичності з орієнтацією особи на колективістські чи індивідуалістські цінності.

Практичне значення: робота конкретизує уявлення про цінності загалом та колективістські й індивідуалістські цінності зокрема. Тема колективістських й індивідуалістських цінностей може вивчатися на особистісному, груповому та суспільному рівнях й особливо доцільною є для аналізу будь-якої організаційної культури. Результати дослідження зможуть бути використані в подальших теоретичних та емпіричних дослідженнях на тему колективістських й індивідуалістських цінностей. Оскільки згадані цінності можна розглядати поза межами культурної сфери – в контексті економіки при вивченні корпоративної культури, визначені пріоритету на ринкову чи планову економіку; у сфері політики при визначенні спрямованості на певну форму державного правління, то результати роботи можна використати при прийнятті різних управлінських та владних рішень.

§1. Теоретико-методологічна основа вивчення колективістських та індивідуалістських цінностей

Базовим поняттям цієї роботи є поняття «цінності», яке широко застосовується в міждисциплінарному контексті. Цінності з точки зору філософії містять у собі спонукальний складник, тобто спрямовують індивідуальні чи колективні дії для досягнення бажаного [22, с. 706]. Поряд з цим більш повне визначення дає філософія політики, зазначаючи, що цінності розглядають як критерій оцінки дійсності, людина оцінює те, що є значиме [21, с. 643]. Якщо у філософських науках цінності спонукають до бажаного, до певної мети, то в етнології цінності являють собою саме ту ціль, до якої потрібно прагнути. Іншим аспектом цінностей в етнології є те, що вони лежать в основі і є невід'ємними складовими норм поведінки [18, с. 178]. Культурологія, на відміну від етнології, ставить цінності в ряд з нормами, ідеалами, які відносить до компонентів культури [7, с. 922]. Подібне розуміння цінностей у педагогічних науках. Їх увага зосереджується на тому, що цінності – це те, що значуще і важливе [5, с. 992]. У літературознавстві наголошується саме на значущих явищах мистецтва (культури), тобто робиться акцент на окремій сфері людської діяльності [11, с. 487].

Варто зазначити, що найбільш повне пояснення цінностей, яке включає в себе різні аспекти вищезгаданих наук, можна знайти у соціології. Саме ця наука розглядає цінності, як елементи культури, критерії оцінок дійсності, соціальні і культурні значення окремих об'єктів і явищ. Уявлення про цінності присутнє в наукових доробках класиків соціології, а саме: позитивіста *Е. Дюркгейма* [15], німецького соціолога *М. Вебера* [4], *В. Томаса* та *Ф. Знанецького* [2], а також в роботах сучасних науковців *В. Магуна* та *М. Руднева* [12, с. 107], українських вчених *В. Журавльова* [6, с. 163], *І. Мейжис* та *Л. Почебут* [13, с. 10]. Ідеї соціологів дозволяють зрозуміти, що цінності, будучи компонентом свідомості окремої людини, виступають також невід'ємною складовою і суспільної свідомості. Виступаючи елементом культури, цінності виконують в суспільстві інтегративну функцію, тобто

допомагають індивіду вибирати соціально схвалювану поведінку в життєво важливих ситуаціях. Через систему цінностей, які накопичуються в культурі суспільства, відбувається регуляція поведінки індивідів. За допомогою цінностей, існуючих в соціумі, особистість засвоює соціальний досвід і відтворює його. Ми у своїй роботі посилаємося на поняття «**цінностей**» які розуміємо як особливу значущість речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта, задоволення його потреб та інтересів[20, с. 1214-1216].

Цінності піддаються класифікації за різними критеріями, а саме: за об'єктом спрямування, за сферою діяльності людини, за способом вияву, за роллю в житті людини, за рівнем узагальненості тощо. У цій роботі увагу зосереджено наподілі цінностейна колективістські (спрямованість на інших) й індивідуалістські (спрямованість на себе), значення яких важливе не лише в культурній площині, а й політичній (як значимі фактори демократичного чи авторитарного політичного режиму) та економічній (як значимі фактори планової чи ринкової економіки).

Цінності вважаємо важливими елементами культури, а саму культуру, опираючись на теорію *П. Бурдьє*, однією з рівноцінно важливих сфер розвитку суспільства поряд з економікою та політикою. До того ж, домінуюча в сучасній науці культурцентристська парадигма наголошує на важливому значенні культури та її впливі на умови життєдіяльності людей. Саме тому свою роботу базуємо на соціокультурному підході, суть якого висловлював ще *П. Сорокін*, вважаючи особистість, суспільство та культуру – нерозривною тріадою [19, с. 218].

Виходячи з положень соціокультурного підходу, ми розглядаємо соціокультурну реальність з точки зору взаємодії соціальності та культури (див. *Додаток А*). Кожне суспільство саме культурою відрізняється від інших. **Соціальність** можна описати як сукупність відносин людини з іншими суб'єктами: економічних, соціальних, політичних відносин, які формуються в процесах діяльності. У кожній суспільній сфері можна виділити прояви

колективістських й індивідуалістських цінностей, що підкреслює важливість нашого дослідження: у економічній сфері вони будуть представлені цінностями планової та ринкової економіки; у сфері політики – ліберально-індивідуалістським та соціалістично-колективістським спрямуванням; і нарешті у соціокультурній сфері також можна виділити прояви колективістських й індивідуалістських цінностей [9, с. 4].

У свою чергу, тлумачень **культури** є багато, але ми розуміємо її як сукупність матеріальних та нематеріальних (ідеї, цінності, норми тощо) результатів діяльності людини. Оскільки ми вивчаємо ціннісну проблематику, то для нас важливий нематеріальний аспект культури, який включає разом з цінностями значущі для людей символи, ідеї, норми, традиції. Загалом важливим для нас є те, що всі тлумачення культури визначають цінності базовим виміром (які, за Г. Хофстеде, вважаємо культурними вимірами), які набуваються людиною як членами суспільства, передаються від покоління до покоління, та за допомогою яких відбувається організація людської життєдіяльності [8, с. 218]. Звідси цінності в загальному можна розглядати, як параметри, виміри, якими одна культура відрізняється від іншої.

В межах соціокультурного підходу існує низка відомих теорій і моделей, які описують співвідношення цінностей з різними соціальними чи суспільно-політичними показниками. Наш аналіз ґрунтується на підході сучасного дослідника, автора теорії виміру культур Г. Хофстеде, на якого ми посиляємося при візуалізації концепції культури, оскільки він вперше зафіксував центральну роль цінностей в культурі в межах своєї моделі. Культуру Г. Хофстеде визначив як колективну ментальну запрограмованість, світосприйняття, спільне з іншими представниками відповідної нації, регіону, групи, яке відрізняє їх від інших та дає змогу говорити про ментально-культурні відмінності. Культура проявляється різними способами. Для їх опису використовуються такі поняття: символи, герої, ритуали і цінності. Їх можна представити як шкірку цибулі: символи – поверхневий

шар, цінності – найбільш глибокі прояви культури, герої і ритуали займають проміжні позиції (див. рис. 1).

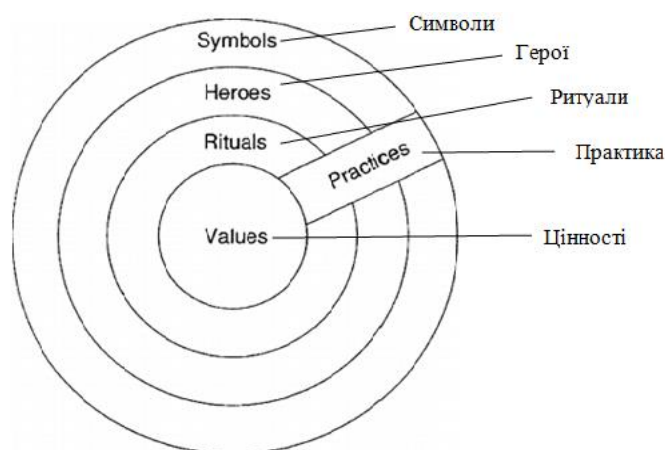

Рис. 1. Модель культури Г. Хофстеде [25]

Символи або культурні артефакти представляють зовнішній шар. Це слова, жести, значимі предмети, знаки певної культури, які мають певне значення, істотне тільки для тих, хто поділяє цю культуру. Наприклад, одяг, архітектура, прапори. Ці символи зазвичай змінюються відповідно до моди: легко створюються нові, а старі зникають; символи однієї культурної групи систематично переймаються іншими. З цих причин вони становлять тільки зовнішній, найбільш поверхневий шар культури [25, с. 92].

Наступний шар складають *герої* – конкретні люди (реальні чи вигадані, сучасники чи легендарні особистості), що володіють рисами, які високо цінуються в певній культурі, і тому вони слугують еталонами поведінки (національні герої, фотомоделі чи вчені) [25, с. 95].

Шар навколо ядра описують як *ритуали* – колективні дії, формально, можливо, і не потрібні для досягнення певного результату, але вважаються соціально необхідними в рамках культури. Прикладами можуть служити манери вітатися, проявляти знаки поваги, релігійні церемонії. Ці ритуали змінюються досить повільно [25, с. 96].

Символи, герої і ритуали можуть бути вивчені через *практику*. По суті, їх видно будь-якому сторонньому спостерігачеві, проте їх культурна

значимість невидима і точно визначається тільки так, як ця практика трактується людьми всередині даної системи [25, с. 97].

Ядро культури складається з *цінностей*, і в основному воно залишається незмінним. Навіть якщо щось здається застарілим, воно все ще може підсвідомо відігравати певну роль у сьогоденні. Цінності – це сукупність уявлень про категорії добра-зла, потворності-краси, анормальності-нормальності, ірраціональності-раціональності тощо [25, с. 98].

Цінності набагато складніше вивчити без глибокого аналізу і розуміння кожного з цих трьох шарів. Вони закріплюються у правилах та переконаннях і проявляються назовні в поведінці, символах, ритуалах. Саме через ці прояви можна «прочитати» зміст культури. Змінювати цінності ще складніше, оскільки вони засвоюються ще в ранньому дитинстві в середовищах, в яких відбувається соціалізація (навчання і засвоєння цінностей) – головним чином в сім'ї, а також в дитячому садку, школі, навчальному закладі.

Г. Хофстеде виокремив поняття культурних вимірів – певного набору цінностей, установок, вірувань, норм і моделей поведінки, якими одна культура відрізняється від іншої. Одним з таких параметрів, за якими культури відрізняються, є категорія «колективізму-індивідуалізму» [25, с. 163].

Вимір індивідуалізм-колективізм в контексті культурних відмінностей показує, наскільки сильно люди інтегровані до груп, тобто не має політичних конотацій. В культурах колективістського типу людина пов'язана від народження з «ми-групами», які можуть її захистити в обмін на лояльність, підкорення власних інтересів груповим. В індивідуалістських суспільствах люди досить автономні, піклуються про власний добробут і близьких людей [23, с. 7].

При цьому індивідуалізм не слід тлумачити як егоїзм індивідів. Так само і колективізм не обов'язково свідчить про лояльність до інших, а, насамперед, до малих груп, членом якої є індивід. Мова йде передусім про

міру власної відповідальності: чи бажають люди діяти і досягати цілей як окремі індивіди, чи як члени групи.

Цінності стають виразниками культури в процесі зростання їхньої значущості для багатьох людей. Тобто цінності спочатку стають цінностями особи, потім групи, до якої вона належить. А пізніше, коли значення цінності зростає настільки, що вона стає важливою для багатьох людей, її починають називати соціальною цінністю. Звідси виходить поділ цінностей на особистісні, групові й суспільні (див. рис. 2).

Рис. 2. Рівні прояву колективістських й індивідуалістських цінностей

Цінності – невидимий, абстрактний базис будь-якої культури. Вони можуть проявлятися на двох основних рівнях: на колективному як соціальні цінності (що є важливими для суспільства чи певної соціальної групи), а на особистісному рівні як **ціннісні орієнтації**, тобто спрямованість особи на певну групу головних для неї цінностей, які виступають загальним орієнтиром в її поведінці [20, с. 1218]. Разом з тим, згідно з теорією Г. Хофстеде, цінності поділяються на колективістські та індивідуалістські. **Колективістські цінності** будемо розуміти як параметри виміру культури, основною характеристикою яких є домінування групових цілей над індивідуальними. У свою чергу **індивідуалістські цінності** – це параметри виміру культур, основною характеристикою яких є домінування особистих цілей над колективними. Перевага групових чи індивідуальних цілей є важливою ознакою, тому що визначає інші характерні риси (див.табл. 1, 2). Ми адаптували теорію міжкультурних відмінностей Г. Хофстеде до власного

дослідження й представили основні ознаки колективістських й індивідуалістських цінностей на особистісному, груповому та суспільному рівні у таблиці 1 та таблиці 2.

Таблиця 1. Прояви колективістських та індивідуалістських цінностей на особистісному рівні

Рівень особистості		
№	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності
1. Мета	Для індивіда характерна орієнтація на групові цілі та інтереси в обмін на безпеку	Для індивіда переважає орієнтація на власні цілі та інтереси при здійсненні будь-якої діяльності
2. Адаптація	Індивід схильний приспосовуватися до ситуації	Індивід змінює ситуацію на свою користь
3. Відповідальність	Для індивіда характерна схильність до групової відповідальності	Для індивіда характерна схильність брати відповідальність за свій вибір, свої вчинки
4. Відчуття зобов'язань	В індивіда переважають зобов'язання по відношенню до групи (почуття сорому за проступки)	В індивіда переважають зобов'язання по відношенню до себе (почуття провини за проступки)
5. Мотивація поведінки	Для індивіда особисті відносини є важливіші за цілі (індивід може жити поруч з батьками похилого віку, навіть якщо від цього страждає робота, кар'єра)	Для індивіда мета важливіша за особисті відносини (індивід зробить вибір на користь роботи незалежно від того, близько чи далеко це від батьків)
6. Конформність-інновація	Для індивіда характерна схильність до послуху й порядку	Для індивіда характерна схильність до лідерства й різноманітності
7. Універсальність поведінки	Ставлення індивіда відрізняється по відношенню до «своїх» і «чужих»	Ставлення і поведінка індивіда однакові до всіх
8. Самоідентичність	Власна ідентичність пов'язується з соціальною приналежністю : «я-син», «я-студент»	Переважають індивідуальні особливості при визначенні власної ідентичності: «я-творча людина», «я добрий»

Таблиця 2. Прояви колективістських та індивідуалістських цінностей на колективному рівні

Колективний (груповий та суспільний) рівень		
№	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності
1. Ставлення до особистості	Соціальні норми базуються на визнанні людини типовим представником групи	Соціальні норми базуються на визнанні унікальності кожного
2. Самоідетичність	Переважає « ми-ідентичність » та виховання в душі «ми»	Переважає « я-ідентичність » та виховання в душі «я»
3. Тип відносин	У всіх суспільних сферах переважають відносини по вертикалі	У всіх суспільних сферах переважають відносини по горизонталі
4. Партикуляризм-універсалізм	Люди міркують в термінах «свій»-«чужий»: партикуляризм , тобто ставлення відрізняється по відношенню до «своїх» і «чужих»	Люди міркують в загальних термінах: універсалізм , тобто етичний стандарт і поведінка – універсальні для всіх
5. (Де)стабілізація відносин	Заохочується гармонія і збереження миру в спільноті	Допускається конфронтація всередині групи (деколи бажана)
6. (Само)розвиток	Переважає ідея « вчитися треба в молодості »; вчать, як щось робити	В групі чи суспільстві схвалюється ідея постійного навчання ; вчать, як вчитися
7. Консерватизм-інновація	В групі та суспільстві дотримуються традиційних поглядів , що не схвалюють ініціативи чи активності індивіда: фаталізм	В групі та суспільстві дотримуються інноваційних поглядів на стимулювання ініціативи та активності індивідів
8. (Не)самостійність	В групі та суспільстві успіх часто приписується допомозі людей, багатства тощо	В групі та суспільстві успіх приписується здібностям особистості

Як колективістські, так і індивідуалістські цінності мають свої характеристики та, разом з цим, можуть бути характеристикою індивіда (тоді

говорять про людину-колективіста чи індивідуаліста), групи та суспільства залежно від того, що саме брати за основу в разі визначення прояву цінностей. Ми зосереджуємося на рівні особистості, вивчаючи її думки, уявлення, переконання. Кожну окремо взятую особу ми розглядаємо в межах покоління, в якому вона виховувалася. Ми усвідомлюємо, що покоління уособлюють собою певним чином класифіковані групи, проте наша увага спрямована на вивчення саме особистісного досвіду людей, що об'єднані подібним історичним досвідом проживання значимих соціальних ситуацій, найбільш загальною подібністю життєвого шляху, тобто в даному випадку об'єднання в групи умовне.

Українське суспільство мало значний досвід радянського минулого, яке характеризувалося побудовою комуністичного суспільства з власним набором цінностей, в основі якого лежало уявлення про важливі й «правильні» колективістські цінності й ворожі індивідуалістські. Цей підхід обмежується ідеологічною складовою і може перешкоджати об'єктивному розумінню згаданих цінностей. Тому цікаво виявити особливості інтерпретації колективістських й індивідуалістських цінностей в людей різних поколінь, а саме: молоді, людей середнього, зрілого та старшого віку, які виховувалися в рамках різного соціалізаційного простору.

Розподіл населення за віком можна пояснити, спираючись на період базового становлення цінностей, який триває до 25-27 рр.. Беручи за основу соціально-історичні характеристики, виділені українським науковцем Новиковою Л., ми розробили класифікацію поколінь, адаптовану до власного дослідження:

- 1) період базового становлення цінностей людей **старшого віку** (61 р. і більше – народжені до 1958 р.), активна фаза соціалізації та базове становлення цінностей відбувається в ранньому СРСР. Соціальний контекст характеризується екзистенціальною незахищеністю, тоталітарним режимом;

- 2) період базового становлення цінностей людей **зрілого віку** (41-60 рр. – народжені з 1958 р. до 1978 р.), в межах якого активна фаза соціалізації та базове становлення цінностей відбувається за умов краху СРСР та в перші роки становлення незалежності України. Соціальний контекст характеризується частковою лібералізацією суспільно-політичного життя, значним дефіцитом, розповсюдженням «тіньових» відносин, попитом на масову вищу освіту;
- 3) період базового становлення цінностей людей **середнього віку** (28-41 рр. – народжені з 1978 р. по 1991 р.), в межах якого активна фаза соціалізації відбувається в пізньому Радянському Союзі. Цей період охоплює людей, в яких етап базового становлення цінностей відбувається до та, в основному, після прийняття незалежності України;
- 4) період базового становлення цінностей **молоді** (15-27 рр. – народжені з 1991 р.); вік, в межах якого активна фаза соціалізації та базове становлення цінностей відбувається в незалежній країні [14, с. 26-27].

Представники перших трьох поколінь народжені за радянської доби, проживали в пострадянських умовах, а останнє – наймолодше – на зламі. Виділяючи покоління, ми маємо на увазі спільність соціальних умов формування життєвого досвіду, подібність свідомості, спільність вирішуваних суспільних завдань. Ця подібність формується в певний хронологічний період, протягом якого живе і діє дане покоління.

Отже, у своїй роботі ми зачіпаємо сферу культури, яку можна охарактеризувати як колективне світосприйняття, спільне з іншими представниками відповідної нації, регіону, групи, яке відрізняє їх від інших. Культури відрізняються певними культурними вимірами, параметрами, серед яких незмінною глобальною характеристикою культури є «колективізм-індивідуалізм», відповідно до якого виділяються

колективістські та індивідуалістські суспільства. Основною характеристикою колективістського суспільства є інтеграція в «ми-групи», перевага колективних інтересів над особистими, в той час як в культурах індивідуалістського типу люди досить самотійні, переважають власні інтереси над колективними. Колективістські та індивідуалістські цінності є характерні як для суспільства, груп, так і для особистостей, які ми і вивчаємо в межах виділених поколінь. А вивчення колективістських та індивідуалістичних цінностей на груповому та суспільному рівні передбачатиме інший методологічний та методичний підхід і буде здійснено в наступних наукових розвідках.

§2.Сучасні інтерпретації проявів колективістських та індивідуалістських цінностей: специфіка міжпоколіннього дискурсу

У процесі історичного розвитку суспільства певні людські цінності набувають важливішого значення. Оскільки наша увага зосереджується на вивченні колективістських та індивідуалістських цінностей, то ми вважаємо, що доцільно виокремити і проаналізувати саме ці групи, щоб помітити, яке місце вони займали в українському суспільстві за роки незалежності.

Результати досліджень ціннісної проблематики спираються на різні методики й індикатори, проте загальна тенденція залишається подібною – для України характерною є орієнтація на колективістські цінності більшою мірою, ніж на індивідуалістські. Дослідження *Г. Хофстеде* 2005 р., яке охопило більше, ніж 100 країн, показало протилежність «індивідуалістського» Заходу «колективістському» Сходу [6, с. 169]. Для України характерний низький індекс індивідуалізму, а відповідно – високий індекс колективізму подібно до деяких постсоціалістичних країн та країн, що розвиваються [23, с. 28-29].

На основі аналізу досліджень цінностей ми простежили динаміку колективістських цінностей в Україні за роки незалежності, починаючи з 1991 р. До уваги бралися дослідження ІН НАНУ, на основі якого можна помітити, що до 2009 р. відбувалося посилення доброзичливості та частково безпеки як колективістських цінностей, натомість традиції виявилися не достатньо важливими. Що стосується індивідуалістських цінностей, то результати цих досліджень показують, що такі цінності як влада та досягнення, є менш важливими порівняно з колективістськими [17, с. 203-204]. А вже у 2012 та 2014 рр. простежується помітне зростання безпеки та традицій (колективістських цінностей) та самоспрямованості (індивідуалістська цінність), що пов'язано з надзвичайними подіями в країні [16, с. 120].

У рамках міжнародного проекту «Європейське соціальне обстеження» (2004-2005 рр.) було проведено дослідження 24 країн Європи, в тому числі й

України, що дозволило проаналізувати відмінності у пріоритетності цінностей українців з представниками європейських країн. Було виявлено, що в Україні, на відміну від європейських країн, простежується перевага колективістських цінностей над індивідуалістськими. Тобто цінності безпеки, традиції, конформності та доброзичливості виражені в Україні помітніше, а цінності самостійності, гедонізму, стимуляції й влади, навпаки, слабше [24, с. 100].

Результати вищезгаданих досліджень представляють кількісний вимір ціннісної проблематики. У 2015 році в Одесі було зібрано дані за допомогою інтерв'ю вітчизняним науковцем В. Васютинським стосовно уявлень людей про ціннісний зміст колективізму й індивідуалізму. Дослідження виявило позитивні й негативні аспекти цих феноменів. Перевагами колективізму є комунікативна спільність, психологічна захищеність, виробнича продуктивність, а недоліками – обмеження індивідуальності, об'єднання людей в одноманітну безвідповідальну масу, що легко стає об'єктом маніпулювання. Перевагами індивідуалізму є створення умов для розвитку особи та вияву індивідуальної ініціативи, а негативні аспекти полягають в ізоляції від соціуму, браку допомоги [3, с. 69].

Раніше проведені кількісні дослідження стосувалися вивчення колективістських й індивідуалістських цінностей, уявлень про колективізм й індивідуалізм. На нашу думку, доцільно було б глибинно вивчити значення та розуміння тих цінностей, які респонденти вважають присутніми в їх житті з соціологічної точки зору. Саме тому наше дослідження, спираючись на вже існуючі дані, спрямоване на більш детальне вивчення пріоритетності певного виду цінностей, а також уявлень про колективістські й індивідуалістські цінності, які ми будемо вивчати серед різних поколінь за допомогою якісних методів. Виявлення цих інтерпретацій буде здійснюватися за допомогою поколіннєвих груп не випадково, оскільки вони виховувалися в різні історичні періоди у різних соціалізаційних контекстах, що здійснило свій вплив на базове становлення цінностей. Саме ця особливість дозволить

виявити особливий кут зору різних вікових груп й зрозуміти, наскільки близькі чи відмінні їхні інтерпретації колективістських та індивідуалістських цінностей.

Для докладнішого вивчення уявлення людей стосовно колективістських та індивідуалістських цінностей, а також значення згаданих цінностей для різних вікових груп в березні-квітні 2019 року опитано 20 жителів Львівської області методом напівструктурованого інтерв'ю. Кожному респонденту в межах запитальника було запропоновано 8 проєктивних ситуацій. Відповідь на кожен з них дозволила визначити спрямованість особи на колективістські чи індивідуалістські цінності, відображені в табл. 1 (див. *ст. 14*). За аналогією до неї ми представили й опрацювали дані по кожному поколінню в *Додатку Б, В, Г, Д та Е* відповідно.

Таким чином одержані результати дозволили узагальнити ціннісні орієнтації, характерні для кожного покоління. Зокрема, серед опитаних представників **молодого покоління** присутні прояви змішаної системи цінностей з більшою орієнтацією на індивідуалістські. Змішана система цінностей серед представників молоді проявляється при адаптації (однаковою мірою схильні пристосовуватися до ситуації та змінювати її на свою користь), готовності до відповідальності (особистої та групової), мотивації (для деяких представників молоді характерна схильність орієнтуватися на мету, для інших – на особисті відносини) та універсальності поведінки (для деякого з представників молоді поведінка та ставлення відрізняються по відношенню до «своїх» та «чужих», для деякого характерна однакова поведінка та ставлення до всіх). Більша спрямованість до індивідуалістських цінностей проявляється при орієнтації на мету (особисті цілі й інтереси переважають на противагу груповим), схильності до зобов'язань по відношенню до себе (при здійсненні вчинку, який не виправдовує очікувань інших, переважає почуття провини (наслідок оцінки своєї поведінки, який спонукає людину виправити створену ситуацію)) та схильності до інновації (присутня схильність до лідерства й різноманітності).

Для представників *середнього віку* однаковою мірою характерна спрямованість на колективістські й індивідуалістські цінності у наступних ситуаціях: схильність брати відповідальність (у одних представників середнього віку проявляється схильність до групової відповідальності, в інших – до особистої), відчуття зобов'язань проявляється як по відношенню до себе, так і по відношенню до групи, універсальність поведінки (для деяких респондентів середнього віку характерне однакове ставлення та поведінка до всіх, для інших – поведінка і ставлення відрізняється до «своїх» та «чужих»).

Серед опитаних представників середнього віку більш характерною є самоорієнтація (переважання приватних інтересів в системі цінностей особистості) та схильність орієнтуватися на мету більше, ніж на особисті відносини, тобто для категорій «мета» та «мотивація поведінки» більшою мірою проявляється схильність до індивідуалістських цінностей.

Що стосується адаптації та конформності-інновації, в більшій мірі спостерігається схильність до колективістських цінностей. Респонденти схильні швидше пристосовуватися під ситуацію та проявляти послух стосовно людей, що займають вище становище.

Серед представників *зрілого віку* проявляється схильність до індивідуалістських цінностей, а саме: схильність до особистої відповідальності, інновація (схильність до лідерства й різноманітності), а також універсальне ставлення та поведінка до всіх. Проте в загальному підсумку переважає схильність до колективістських цінностей. Це проявляється в орієнтації на групові цілі та інтереси, схильності пристосовуватися до ситуації, зобов'язання переважають по відношенню до групи (при здійсненні вчинку, який не виправдовує очікувань інших, переважає почуття сорому) та важливішими є особисті відносини, ніж мета.

Для опитаних представників *старшого віку* спостерігається переважаюча орієнтація на колективістські цінності. Це проявляється в орієнтації на групові цілі й інтереси, більшій схильності до групової відповідальності, відчуття зобов'язань по відношенню до групи (переважає

почуття сорому), для всіх респондентів особисті відносини важливіші за ціль та спостерігається конформність (схильність до послуху й порядку). Що стосується адаптації, то для опитаних представників старшого віку характерна однастайність в схильності змінити ситуацію на свою користь (прояв індивідуалістських цінностей), проте така тенденція може пояснюватися особливостями виховання, яке базувалося на принципах послуху (прояв колективістських цінностей). Схильність до індивідуалістських цінностей проявляється також в універсальності поведінки й однаковому ставленні до всіх.

Таблиця 3. Спрямованість респондентів на колективістські та (чи) індивідуалістські цінності

	Молодь		Особи середнього віку		Особи зрілого віку		Особи старшого віку	
	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності	Колективістські цінності	Індивідуалістські цінності
1. Мета	←...→		←...→		←...→		←...→	
2. Адаптація	←→		←...→		←...→		.....→	
3. Відповідальність	←→		←→		←...→		←...→	
4. Зобов'язання	←...→		←→		←		←...→	
5. Мотивація	←→		←...→		←...→		←	
6. Конформізм-інновація		→	←...→		←...→		←	
7. Універсальність поведінки	←→		←→		←...→		←...→	

В результаті проведеного дослідження ми виявили специфіку розуміння значення колективістських та індивідуалістських цінностей різними віковими групами, а саме: молоді, людей середнього, зрілого та старшого віку і дійшли висновку, що в межах кожного покоління спостерігається орієнтація на змішану систему цінностей, що, втім, має різні прояви і значення колективістських й індивідуалістських цінностей в

кожному віковому кейсі. Одержані дані ми представили в таблиці 3, в якій за допомогою векторних стрілок показано чітку спрямованість респондентів на колективістські чи індивідуалістські цінності або орієнтацію на змішану систему цінностей.

Узагальнені дані з представленої таблиці ми відобразили на рис. 3, де показано, що для опитаних представників молодого покоління характерна більшою мірою орієнтація на індивідуалістські цінності. Для представників середнього віку характерною є спрямованість на змішану систему цінностей. Серед представників зрілого та старшого віку спостерігається переважаюча орієнтація на колективістські цінності.

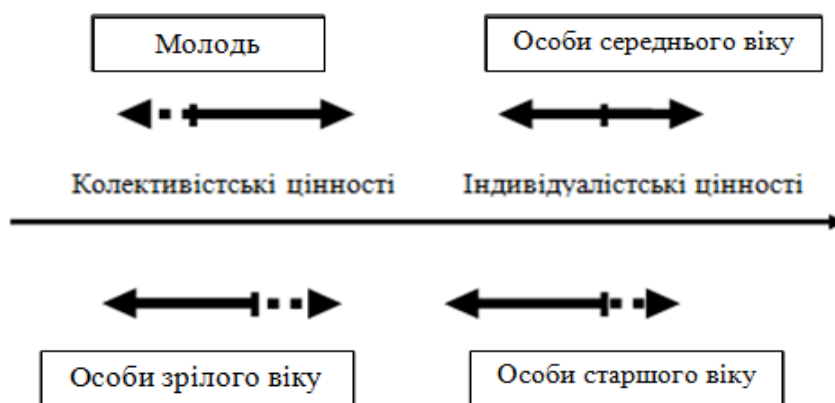

Рис. 3. Схильність вікових груп до колективістських та (чи) індивідуалістських цінностей

Аналогічна схильність до певного виду цінностей проявилася і при аналізі відповідей на питання тесту М. Куна і Т. Макпартленда. Відповідно до результатів тесту спостерігається тенденція до збільшення орієнтації на колективістські та зменшення орієнтації на індивідуалістські цінності зі збільшенням віку (див. рис. 4,5).

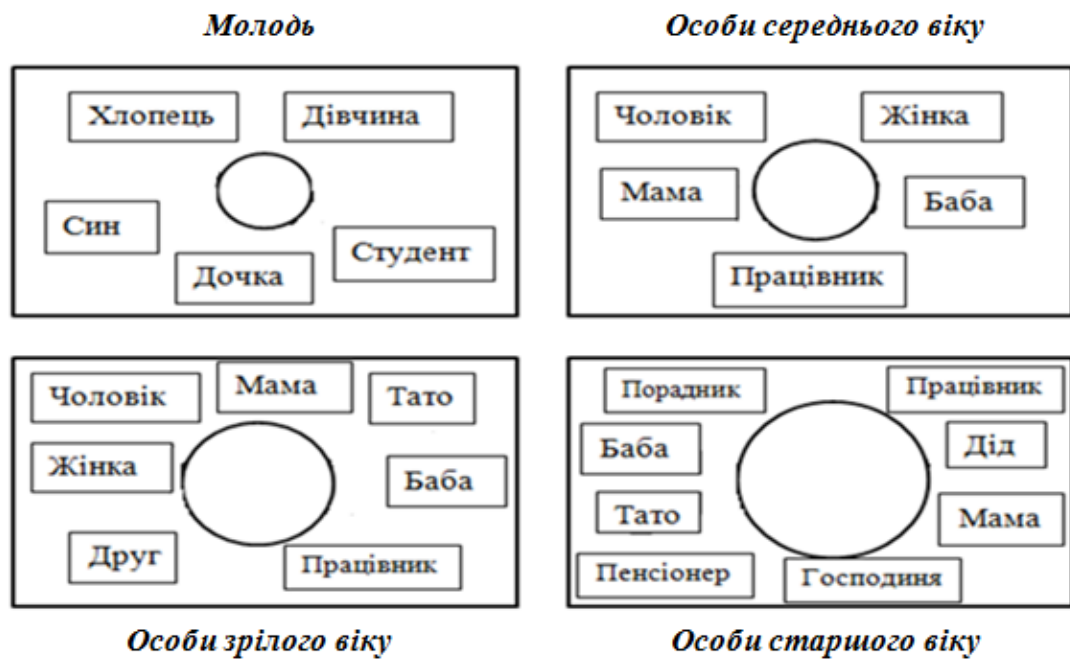

Рис. 4.Орієнтація на колективістські цінності різних вікових груп¹

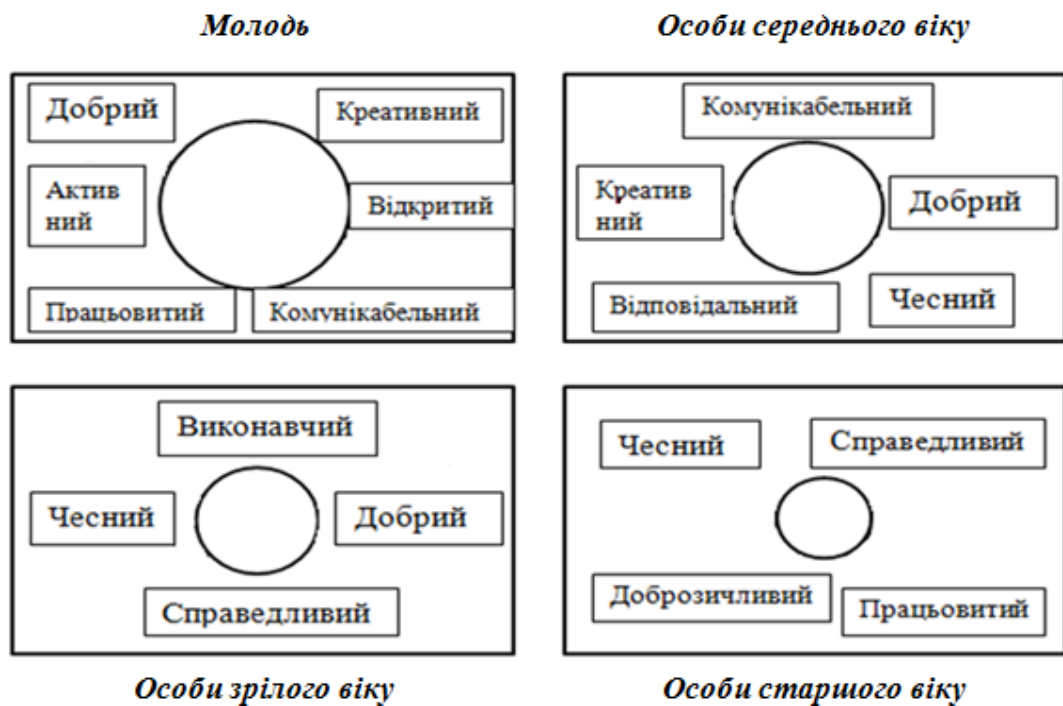

Рис. 5.Орієнтація на індивідуалістські цінності різних вікових груп²

За допомогою проєктивних ситуацій ми мали змогу не лише виявити схильність до певного виду цінностей, а й визначити тлумачення проявів

¹ Збільшення розміру кола свідчить про збільшення орієнтації на колективістські цінності

² Зменшення розміру кола свідчить про зменшення орієнтації на індивідуалістські цінності

колективістських та індивідуалістських цінностей представниками різних вікових груп. Одержані дані ми згрупували в *Додатку Ж*, де представили інтерпретацію проявів тих цінностей, на які більшою мірою орієнтуються представники різних вікових кейсів.

Представлені тлумачення можна прокоментувати наступним чином: **колективістські** цінності у представників всіх поколінь проявляються в більшій мірі через доброзичливість, яка межує з альтруїзмом; конформізм як слухняність, адаптація, а також традиційність, що проявляється через дотримання християнських принципів. До значень колективістських цінностей представники молоді відносять також стабільність у роботі, доходи; представники зрілого віку – рівність, яка виключає визнання наявності ієрархії, що стимулює конкуренцію, особистий розвиток й ініціативу; представники старшого віку – справедливість як відмінне ставлення до людей залежно від сприйняття їх поведінки. **Індивідуалістські** цінності проявляються у опитаних представників всіх поколінь через самоспрямованість (впевненість), яка характеризується самостійністю, вмінням висловлювати і відстоювати свою думку та вірою в себе, що дозволяє розвиватися і досягати успіху. Представники молоді та середнього віку до значень індивідуалістських цінностей відносять ще універсалізм – однакове ставлення і поведінка до всіх. Поряд з універсальністю поведінки фігурує значення толерантності– прийняття і правильне розуміння різних категорій людей незалежно від їх фізичних чи розумових можливостей. Інновація як одне із значень індивідуалістських цінностей характеризують представники молоді та осіб зрілого віку як відкритість до змін, прогресивність.

Загалом можна простежити інтерпретацію аналогічних значень представників всіх поколінь українців, тобто можна виокремити ті значення колективістських (доброзичливість, конформність) чи індивідуалістських цінностей (самоспрямованість, універсальність поведінки), які однаково присутні й важливі для опитаних респондентів. На нашу думку, саме ця

подібність є значимою при прийнятті управлінських рішень та втіленні їх в життя, при вирішенні питань різного рівня важливості. Тому при вирішенні спірних ситуацій, при необхідності згуртування людей потрібно акцентувати увагу саме на спільності значень колективістських та індивідуалістських цінностей й мінімізувати відмінності, що можуть призвести до загострення відносин, різного роду конфліктів тощо.

Ми припускали, що для всіх представників різних поколінь українців буде характерна передача аналогічних цінностей, засвоєних ними в дитинстві своїм дітям. Результати проективної методики спростували наше припущення, оскільки незважаючи на схильність респондентів до колективістських чи індивідуалістських цінностей, всі опитані схильні заохочувати й підтримувати орієнтацію дитини на індивідуалістські цінності. Найцікавішими були такі твердження [1]:

- 1) серед молоді (*«я би дітей відпускала на роботу, бо вони в першу чергу мають себе забезпечувати, дбати про своє майбутнє і створювати сім'ю»³, «дітям би порадив звичайно не прогулювати, залишатися і проводити презентацію, на інших не дивитися»⁴*);
- 2) серед осіб середнього віку (*«своїм дітям би радив їхати, досягати своєї мети, бо в них життя попереду»⁵; «дітям порадила б згуртувати клас і сказала, що є важливіше, ніж втікати»⁶*);
- 3) серед осіб зрілого віку (*«порадила б робити вибір на користь кар'єри. Я би не хотіла зобов'язувати до чогось. Я прихильниця дати волю, можливість вибрати самому»⁷*);

---

³Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Веронікою м. Львів 26.03.2019

⁴Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Володимиром м. Львів 25.03.2019

⁵Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Василем м. Самбір, Самбірського р-ну, Львівської обл. 29.03.2019

⁶Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Іриною смт Лопатин, Радеківського р-ну, Львівської обл. 12.04.2019

⁷Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Валентиною смт Лопатин, Радеківського р-ну, Львівської обл. 23.03.2019

4) серед осіб старшого віку (*«якби моїм дітям пропонували переїхати в інше місто, щоб здобути кар'єру, я б погодилася на те, щоб вони переїхали»⁸, «дитині теж треба пояснювати, щоб не прогулювала, а показувала презентацію»⁹*).

Отже, в результаті проведеного дослідження ми побачили особливості розуміння значення колективістських та індивідуалістських цінностей різними віковими групами. Аналогічні значення, виділені респондентами різних поколінь, що характеризують колективістські цінності можна віднести до категорії доброзичливість, конформізм. Однакові значення, що характеризують індивідуалістські цінності можна зарахувати до категорії самоспрямованість (вміння відстоювати свою думку, наполегливість в досягненні цілей) та універсалізм (однакове ставлення і поведінка до всіх). Дослідження продемонструвало тенденцію, відповідно до якої чим молодше покоління, тим більше значення для його представників мають індивідуалістські цінності; і, навпаки, чим старше покоління, тим більше значення мають колективістські цінності. Ми виявили, що для представників усіх поколінь характерною є змішана система цінностей; складно виокремити покоління українців, для якого були б притаманні винятково колективістські цінності чи лише індивідуалістські. Разом з тим, незважаючи на схильність респондентів до колективістських чи індивідуалістських цінностей, спільним для всіх поколінь є розуміння важливості саме індивідуалістських, що проявляється, зокрема, в бажанні передачі цих цінностей дітям.

---

⁸Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Тетяною м. Самбір, Самбірського р-ну, Львівської обл. 29.03.2019

⁹Транскрипт інтерв'ю, проведеного з Галиною смт Лопатин, Радехівського р-ну, Львівської обл. 31.03.2019

ВИСНОВКИ

У своїй роботі ми зосередилися на вивченні цінностей як основних структурних елементів важливої сфери суспільства, а саме – культурної. Метою було виявлення, як різні покоління українців тлумачать колективістські й індивідуалістські цінності в силу одержаного життєвого досвіду, щоб виявити подібність чи відмінність інтерпретацій, а відтак – подібність чи відмінність в баченні напрямків розвитку українського суспільства.

Дослідження базується на поєднанні соціокультурного підходу, основною ідеєю якого є взаємозалежність трьох сфер суспільства, одна з яких для нас пріоритетна, а саме – культурна, а також концепції культурних вимірів Г. Хофстеде, в якій розкрито місце цінностей в культурі та значення колективістських та індивідуалістських цінностей.

Дані, одержані методом напівструктурованого інтерв'ю у березні-квітні 2019 року, дозволили виявити, що для представників різних вікових категорій характерна схильність до змішаної системи цінностей з перевагою індивідуалістських в молоді та з перевагою колективістських серед представників зрілого та старшого віку.

Вивчаючи специфіку розуміння значення колективістських та індивідуалістських цінностей різними віковими групами, ми звернули увагу на те, що для представників всіх поколінь українців характерна схильність виділяти однакові чи подібні значення цінностей. Ми визначили, що для представників усіх поколінь колективістські цінності проявляються через доброзичливість, яка межує з альтруїзмом, конформізм та консерватизм (традиційність), а індивідуалістичні – через самоспрямованість (впевненість в собі), універсалізм, толерантність. Ми вважаємо, що спільні точки зору дозволять мобілізувати представників різних поколінь при вирішенні питань, що стосуються всього суспільства, а також дозволять мінімізувати ймовірність виникнення непорозумінь між поколіннями з приводу важливих для суспільства напрямків розвитку.

Результати дослідження показали збільшення орієнтації на індивідуалістські цінності в напрямку зменшення віку – від представників старшого покоління до молоді, що проявляється і в підкресленні індивідуальних особливостей при визначенні власної ідентичності. Разом з тим, збільшення орієнтації на колективістські цінності і підкреслення важливості соціальних аспектів власної ідентичності спостерігається зі збільшенням віку.

Розуміння важливості індивідуалістських цінностей, що притаманне всім поколінням українців, може свідчити про наближення до цінностей західних індивідуалістських країн, які мають вищий рівень добробуту, більш розвинену демократію тощо. З іншого боку, синтез обох ціннісних орієнтацій у більшості представників різних поколінь українців може свідчити про характерні власні культурні особливості. Можливо, пограничну (змішану) культуру, що містить у собі не лише риси культур, що змішуються, але і нові, які виникають внаслідок адаптації до життєвих обставин, притаманну для українського суспільства, не варто характеризувати в термінах невизначеності чи негативних аспектів; навпаки, поєднання різних за своєю природою цінностей формує особливий шлях розвитку сучасного українського суспільства.

Наше дослідження продемонструвало, що розуміння колективістських й індивідуалістських цінностей є швидшеконсолідуючим фактором для сучасного українського суспільства. Зважаючи на деконсолідаційні процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, вважаємо за доцільне зрозуміти чинники, що їх спричиняють, зокрема, в ціннісному просторі. Припускаємо, що деконсолідуючі фактори можна досліджувати в іншому вимірі ціннісних класифікацій або на інших рівнях ціннісного аналізу, що свідчить значну перспективу нашого наукового пошуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. База даних глибинних інтерв'ю з представниками 4 поколінь українців на тему «Уявлення про колективістські та індивідуалістські цінності в українському суспільстві: особливості бачення різних поколінь» проведених у березні-квітні 2019 р. (Львівщина). Власний архів автора.
2. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория.– М., 1961.
3. Васютинський В. О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм: монографія / В. О. Васютинський; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2016. – 138 с.
4. Вебер М. Избранные произведения; [пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко] – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К.: ЮрінкомІнтер, 2008. – 1040 с.
6. Журавльов В. М. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування корпоративних структур / В. М. Журавльов // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2011. – Вип. 20(2). – С. 162-170.
7. Культурология. Энциклопедия. В 2-х т. Том 2 / Главный редактор и автор проекта С. Я. Левит. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 1184 с.
8. Культурологія: енциклопедичний словник / [М. П. Альчук, Ф. С. Бацевич, І. М. Бойко]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 508 с.
9. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры // Социологические исследования. 2000. № 7. С. 3-12.

10. Лебон Густав. Психология социализма. Полный и точный пер. с фр. 5-го изд. с портр. авт. и предисл. его к рус. изд. / Густав Ле Бон. – 2-е изд. (9-я тыс.). – Санкт-Петербург : С. Будаевский, 1908. – 376 с.
11. Літературознавча енциклопедія. В 2-х т. Том 2 / Керівник видав. проекту В. І. Теремко. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 640 с.
12. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами. // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии.– 2008. – № 1. – С. 226-273.
13. Мейжис І. Індивідуалізм чи колективізм? / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Соціологія. – 2008. – Т. 103, Вип. 90. – С. 6-18.
14. Новикова Л. Ціннісні відмінності поколінь в сучасному українському суспільстві / Л. Новикова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2015. – Вип. 1. – С. 26-27.
15. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Новий світ – 2000», 2015. – 779 с.
16. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. / А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. / Ін-т соціології НАН України. – 2014. – Т. 1, вип. 1 (15). – С. 117–124.
17. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій / А. Ручка // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1/ Аналітичні матеріали / За ред. д.к.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с. – С. 201-215.

18. Садохин А. П. Этнология: Учебный словарь / Авт.-упоряд.: Садохин А. П. та ін. – М.: Гардарики, 2002. – 208 с.
19. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
20. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
21. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
22. Філософський енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Шинкарук В. І. та ін. – К.: «Абрис», 2002. – 742 с.
23. Шестаковський О. П. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку: наукова доповідь / О. П. Шестаковський, Є. В. Білоус ; за ред. О. М. Балакіревої; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2015. – 36 с.
24. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи: монографія / Ю. Щербакова. – К.: ВЦ «Академія», 2013. – 207 с.
25. Hofstede G., Minkov M. Cultures and Organizations: Software of the Mind / Third Edition. – McGrawHill, 2010. – 561 p.
26. Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: a theoretical and measurement refinement / T. M. Singelis, H. C. Triandis, D. P. Bhawuk [et al.] // Cross-cultural research. – 1995. – Vol. 29, No. 3. – P. 240-275.
27. Schwartz S. H. Universal in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries // M. Zanna (Ed.). Advances in experimental social psychology. [Електронний ресурс] New York: Academic Press, 1992. Vol. 25. P. 1-65.